

Jan Wiktor Sienkiewicz

Wyprowadzeni z niehumanitarnej ziemi : artyści wokół Andersa

Sztuka Europy Wschodniej Искусство Восточной Европы Art of Eastern Europe 2, 409-417

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

POLSKA – ROSJA: SZTUKA I HISTORIA
ПОЛЬША – РОССИЯ: ИСКУССТВО И ИСТОРИЯ
TOM II

Jan Wiktor Sienkiewicz
Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń; PISnSŚ

Wyprowadzeni z nieludzkiej ziemi. Artyści wokół Andersa

Twórczość wojenna polskich artystów plastyków uratowanych przez Andersa z sowieckiej niewoli, którzy z 2 Korpusem przemieszczali się w kierunku Włoch przez Iran, Irak, Syrię, Liban, Palestynę i Egipt, do niedawna pozostawała mało znana i nieobecna w literaturze przedmiotu. Prowadzone przez autora tekstu od 1989 r. badania nad polskim życiem artystycznym na emigracji, a szczególnie nad twórczością polskich twórców poza granicami kraju, przyniosły w ostatnich latach również wiele ustaleń w zakresie twórczości plastycznej artystów „wokół” Władysława Andersa, szczególnie za lata 1942–1949.¹

Jedną z kapitalnych decyzji generała Władysława Andersa, podjętą jeszcze na „nieludzkiej ziemi”, było utworzenie Ośrodka Kultury i Oświaty Armii Polskiej. Jego szefem w 1942 r. mianowany został malarz i pisarz Józef Czapski (il. 1). Zarówno sam Czapski, jak i wielu innych – uratowanych od śmierci – starszych i młodszych jego kolegów, nie zawsze absolwentów uczelni artystycznych w przedwojennej Polsce, upamiętniało zarówno w niewielkich formatowo szkicownikach, ale także kompozycjach olejnych, drogę z łagrów, przez Bliski Wschód aż

do Włoch. Dzisiaj rozproszone po zbiorach muzealnych i prywatnych, rysunkowe i malarskie dzieła z tego czasu stanowią nieocenioną wartość dokumentacyjną i artystyczną. Są bowiem rejestrem zatrzymanych w kadrze obrazów z miejsc postoju i walk 2 Korpusu. Ze względu też, nie tylko na ich wartość dokumentacyjną, ale również artystyczną, winny wejść do dziejów plastyki polskiej XX w.

Warto przypomnieć, iż Armia Polska na Wschodzie uformowała się na podstawie rozkazu Naczelnego Wodza Polskich Sił Zbrojnych generała Władysława Sikorskiego z dnia 12 września 1942 r. Utworzona została z połączenia Wojska Polskiego na Środkowym Wschodzie i Polskich Sił Zbrojnych utworzonych w Związku Sowieckim, zwanych potocznie Armią Andersa. Rok później, 21 lipca 1943 r., z dowództwa i jednostek Armii Polskiej na Wschodzie, w północnym Iraku w rejonie Kirkuku i Altun Kapon, utworzony został 2 Korpus Polski, którego dowódcą został generał Władysław Anders, zachowując stanowisko dowódcy Armii Polskiej na Wschodzie.²

W literaturze polskiej w obszarze dziejów XX-wiecznej sztuki polskiej, pierwsze kroki w kierunku

---

¹ Sienkiewicz (2012: 63–97); Sienkiewicz (2011: 208–245).

² Archiwum (2007).

Il.1.
Józef Czapski – po lewej
i Zygmunt Turkiewicz – po
prawej, 1944, archiwum autora

ku ukazania panoramy zjawisk związanych ze sztuką polską powstałą w okresie drugiej wojny światowej poczyniła przeszło trzydzieści pięć lat temu Janina Jaworska w publikacji *Polska sztuka walcząca 1939–1945*. Jednak jednostronicowy podrozdział pt. „Środkowy i Bliski Wschód. Afryka” jest jedynie wstępnym zasygnalizowaniem interesującego nas zjawiska.³

Wciąż nie znamy pełnej listy artystów wyprawionych i uratowanych przez generała Władysława Andersa z łagrów sowieckich. A wielu z nich, jak gen. Czesław Jarnuszkiewicz, autor projektu orzelka legionowego, symbolu Legionów Polskich 1914–1918, pozostaje nierozpoznanych jako artyści. Dotychczasowe ustalenia wydobywają kilkadziesiąt nazwisk polskich malarzy, rysowników, grafików. Są to: Bolesław Baake, Zofia Bobrowska, Alicja Drwęska, Stefan Felsztyński, Mary Litauer-Schneider, Antoni Markowski, Zofia Romerowa, Siedlanowski, Jadwiga Gondek, Danuta Guszczyk, Anna Herse, Teresa Heydel, Władysław Jakowlew, Zbigniew Jaszczolt, Zbigniew Jewasiński, Maryla Karolewska, Zbigniew Kesler, Zbigniew Lewicki, Barbara Pakosz, Maria Pukowska, Michał Solanik, Barbara Stankiewicz, Genowefa Staroń, Olgierd Stepan, Barbara Terlikiewicz (Terlikowska?), Helena Waszczuk, Jadwiga Wieczerzyńska, Małgorzata Wróblewska, Maria Zeman, Maria Chmurzyna, Irena Gołębiowska-Teska (Tesco), Gertruda Kościalkowska, Piotr Pawluczuk, Zbigniew Kasiński, Zygmunta Mazur (Sigililla). Tylko twórczość nielicznych z nich, na obecnym etapie badań, jest

rozpoznana. Skomplikowana wojenna geografia przemieszczeń, ograniczone możliwości realizowania się jako twórca (brak – co zrozumiale – stałych pracowni i pełnego dostępu do materiałów malarskich) nie zawsze pozwalały na malowanie w technice olejnej, czy też tworzenie realizacji rzeźbiarskich większych gabarytowo. Stąd też, większość zachowanych i znanych autorowi tekstu prac stanowią szkice, rysunki, akwarele, drobne wytwory rzemiosła artystycznego oraz nieliczne zachowane prace olejne, gwasze i tempery.

Żołnierska twórczość plastyczna, po wyjściu Armii Polskiej ze Związku Sowieckiego, w warunkach niefrontowych wyrażała się na dwóch poziomach: 1. użytkowym – artyści realizowali przede wszystkim zlecenia i zamówienia dowództwa 2 Korpusu na oprawę plastyczną wszelkich okolicznościowych uroczystości oraz dekoracje świetlic i kaplic w miejscach postojów;⁴ 2. na poziomie nieskrępowanej zleceniami indywidualnej twórczości.

Józef Jarema, który po wybuchu wojny, poprzez Rumunię i Palestynę trafił do Egiptu, w ramach działalności kulturalnej Armii Polskiej na Środkowym Wschodzie, już we wrześniu 1941 r. pokazał swoje prace w L'Atelier w Aleksandrii. W tym samym czasie swoje studia i rysunki prezentował w Jerozolimie Edward Matuszczak. Dwa miesiące później, w listopadzie 1941 r., już wspólnie – obaj artyści pokazali swoje obrazy w salach kairskiego

³ Jaworska (1985).

⁴ Twórczość ta wymaga jeszcze szczegółowych badań. Ich bazą jest dokumentacja fotograficzna z realizacji m.in. polowych ołtarzy, dekoracji świetlic, okolicznościowych spotkań, wizyt dostojników kościelnych oraz wysokiej rangi wojskowych.

XIX-wiecznego hotelu Continental. Kolejna prezentacja sztuki polskiej pt. *Wystawa polskich artystów malarzy-żołnierzy* została zorganizowana w lutym 1943 r. w Bagdadzie. Znalazło się na niej sześćdziesiąt siedem obrazów olejnych, trzydzieści dziewięć akwarel i sześćdziesiąt cztery rysunki. W maju 1943 r. pokazano ją w Kairze w salach tamtejszego Domu Prasy. Również w maju tego roku otwarta została w salach L'Atelier w Aleksandrii, druga już w tym mieście, wystawa prac polskich malarzy. Cieszyła się ona zainteresowaniem i odniosła spory sukces. Towarzyszyły jej teksty i głosy krytyki w miejscowej prasie, m.in. wywiad z Józefem Jarewą w „La Semaine Egyptienne”. Czerwiec 1943 r. przyniósł pierwszą wystawę prac Polaków w Tel Avivie, która została pokazana w salach miejscowego muzeum. Wystawa była również dobrą okazją do oficjalnego, uroczystego przyjęcia malarzy polskich do Związku Malarzy Palestyńskich. Także w 1943 r. w Teheranie zorganizowana została wystawa prac członków powstałego na Bliskim Wschodzie Związku Zawodowego Artystów Plastyków. Swoje prace rysunkowe i malarskie pokazali m.in.: Alicja Drwęska, Stefan Felsztyński, Bolesław Kersen, Mieczysław Maruszewicz i Antoni Masłowski.

Poza artystami zrzeszonymi w Związku, w Teheranie pracował wówczas jako cywil znany z przedwojennej twórczości artysta Bolesław Baake, a także Piotr Pawluczuk, który, uczestnicząc w obronie Tobruka, szkicował sceny bitewne i portrety żołnierzy. Do męskiego grona twórców dołączyły też kolejne kobiety żołnierki-artystki. Poza Romer i Drwęską w 1944 r. w Teheranie, a następnie w Jerozolimie swoje prace prezentowały Krystyna Domańska i Anna Załęska-Stahlowa.

Poza nielicznymi zachowanymi rękopisami i dokumentami (lista wystaw autorstwa J. Jaremy przechowywana w arch. Fundacji J. S. Umiaszowskiej), najpewniejszymi śladami działalności polskich twórców w Armii Andersa są noty i relacje z wystaw, które pojawiały się we frontowej prasie, w tym w wydawanej na potrzeby 2 Korpusu „Paradzie”.

W lipcu 1943 r. „Parada” informowała o objazdowej wystawie pt. *Armia Polska na Wschodzie w fotografii i plakacie*, która połączona była z pokazem rysunków satyrycznych i karykatur autorstwa znanego przed drugą wojną światową rysownika i malarza Stanisława Dobrzyńskiego.⁵ Obok niego swoje prace wystawiali również bracia Zygmunt

i Poli (Leopold) Haar oraz Jerzy Młodnicki. Seria fotografii poświęconych Brygadzie Karpackiej składała się głównie z prac Jakuba Fuksa. Wagę dokumentu historycznego musiały mieć fotografie wykonane jeszcze w niewoli sowieckiej. Ich autorami byli Wiktor Ostrowski i (nieznany z imienia) Romanowski. Tematyka fotografii dotyczyła przede wszystkim początkowego okresu formowania się Armii Polskiej w Związku Sowieckim. W styczniu 1944 r. w Kairze, z inicjatywy Société des Amis de L'art i British Council oraz przy współpracy Armii Sprzymierzonych zorganizowano wystawę malarstwa żołnierzy-artystów Zjednoczonych Narodów. Protektorat honorowy nad wystawą przejął król Egiptu Faruk I. Pokaz obejmował trzysta siedemdziesiąt sześć prac żołnierzy-artystów brytyjskich, amerykańskich, greckich, polskich i jugosłowiańskich. Polscy artyści wystawili pięćdziesiąt dzieł.

Mając na uwadze fakt, iż w przeważającej większości grupę artystów-żołnierzy stanowili mężczyźni, nie sposób nie wspomnieć, dotąd w polskiej historii sztuki XX wieku prawie całkowicie zapomnianej, Janiny Boguckiej-Wolf. Po wyjściu ze Związku Sowieckiego i ewakuacji do Iranu, aktywnie włączyła się ona w prace plastyczne na potrzeby wojska, w tym szczególnie przy dekoracji świetlic i scenografii w teatrze wojskowym. Jej dziełem była m.in. szata graficzna czasopisma „Junak” i „Mały Junak”. Kariera artystyczna Boguckiej załamała się po przyjeździe w 1947 roku do Wielkiej Brytanii, gdzie zachorowała i zmarła na początku lat 60. XX w.

Bejruckie uczelnie

Dopiero po zakończeniu drugiej wojny artyści-żołnierze mogli podjąć studia na uczelniach wyższych. Tak, m.in. do Palestyny, po ukończeniu szkoły podchorążych w Egipcie, trafił Stanisław Frenkiel, który w listopadzie 1945 r. został studentem malarstwa w Libańskiej Akademii Sztuk Pięknych w Bejrucie – ALBA. Jednym z profesorów na wydziale sztuki był pochodzący ze Lwowa Antoni Markowski, który uczył malarstwa i grafiki. Razem z Frenkiem w bejruckiej akademii studiował również Józef Galuba, przedwojenny student warszawskiej Akademii Sztuk Pięknych oraz Zygmunt Mazur, który przybrał nazwisko Sygililla i który w 1949 r. wraz z żoną Marią Strawińską wyjechał do Kanady. Jediną polską studentką malarstwa w bejruckiej akademii była pochodząca z Wilna Marylenka Joczówna, chociaż

⁵ On (1943).

uczestnictwo w zajęciach w roku akademickim 1947/48 na bejruckiej uczelni potwierdza druga Polka, Genowefa Staroń (z d. Supczak), która również wydoszła się w 1942 r. ze Związku Sowieckiego z armią Andersa.⁶

Polscy plastycy utrzymywali na libańskiej uczelni kontakty ze studentami z innych wydziałów, m.in. z Krystyną Eichlerówną, studentką architektury, siostrą malarza Janusza Eichlera, który wyjechał ze Środkowego Wschodu z 2 Korpusem do Włoch, później do Anglii, a w końcu osiedlił się w Argentynie, gdzie został uznany za jednego z największych artystów w tym kraju. Krystyna Eichler zaś, która w 1939 r. tuż przed wybuchem wojny została przyjęta na Wydział Sztuk Pięknych Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, wstąpiła na studia architektoniczne w Bejrucie w 1943 r. Po ukończeniu Libańskiej Akademii Sztuk Pięknych w 1948 r. wyjechała do Buenos Aires, a w 1961 r. do Los Angeles, gdzie założyła własną pracownię architektoniczną. Poza projektowaniem, zajmowała się twórczością malarską i była uznaną artystką w Stanach Zjednoczonych.⁷

W Bejrucie, po pobycie w Teheranie tworzył także Bolesław Baake (1905–1963), który odgrywał ważną rolę jako malarz i mistrz dla poszukujących swojej drogi artystycznej adeptów sztuki. Urodzony w Kijowie w 1905 r., w latach 1928–1934 studiował malarstwo w Szkole Sztuk Pięknych w Warszawie w pracowni prof. Tadeusza Pruszkowskiego. Po studiach został asystentem swojego profesora. Jego przedwojenna twórczość ocalała w niewielkim stopniu, większość dzieł uległa zniszczeniu w czasie drugiej wojny światowej, która, jak podaje Ewa Alicja Słomska, zmieniła również losy artysty. Na początku wojny Baake został wywieziony na Syberię, skąd wydostał się wraz z armią generała Andersa. Po pobycie w Persji, jesienią 1945 r. na stałe osiadł w Libanie, gdzie pozostał do końca życia. Głównymi tematami jego malarskich prac były pejzaże i portrety, pełne światła i delikatnie tonowanej barwy. Świadectwem znaczenia i obecności artysty w polskiej społeczności w Libanie, szczególnie po zakończeniu wojny, jest fakt powołania w roku 1947 r., z inicjatywy Wydziału Oświaty Polskiego Poselstwa, Polskiej Szkoły Malarstwa i Rysunku, którą kierował Baake.⁸ Szkoła skupiała

11 uczniów i istniała do ostatecznego wyjazdu Polaków z Libanu w lipcu 1950 r. Znany w bejruckim środowisku artystów był także Stefan Felsztyński. Stałym bywalcem serajów u wielu szejków był (nieznany z imienia) portrecista Czerniacki, o którego twórczości niewiele dzisiaj wiemy.

W Bejrucie przebywała również Zofia Bobrowska, przedwojenna studentka krakowskiej ASP. Współpracowała ona z Magdą (później Mary) Schneider, specjalizującą się wówczas w scenach pejzażowych i portretach, będących w dużej mierze konsekwencją przeżyć wyniesionych z sowieckiej niewoli, zawartych przez nią w tzw. tece buzułuckiej. Ogromną zasługą Schneider, po ewakuacji wojska polskiego i ludności cywilnej do Iranu, była organizacja życia artystycznego dla Polaków przebywających wówczas w Teheranie. W latach 1945–1949, już w Bejrucie, Schneider uczyła malarstwa oraz prowadziła działalność wystawienniczą swoich prac, m.in. w Muzeum Sztuki i Centre des Etudes Supérieures.⁹

Polscy artyści mieszkali tymczasowo i tworzyli również w Jerozolimie. Na potrzeby tamtejszego Domu Polskiego rzeźbiarskie dekoracje wykonywał znany i ceniony w przedwojennej Polsce rzeźbiarz i medalier Wiesław Łabędzki, który po wojnie wrócił do Krakowa.¹⁰ Ważną, ze względu na jej wartość artystyczną, ma architektoniczno-rzeźbiarska realizacja, usytuowana na dziedzińcu franciszkańskiego kościoła w Tyberiadzie. Jest nią kamienny ołtarz dedykowany Matce Boskiej Częstochowskiej – Królowej Korony Polskiej, wzniesiony przez żołnierzy Władysława Andersa. Polscy żołnierze wzniesli go w dowód wdzięczności Franciszkanom, którzy udzielili im schronienia i opiekowali się rannymi. Główna płaskorzeźba przedstawia ikonę matki Boskiej, przy której wartę pełnią harcerz i harcerka – symbole miłości i wiary. „W lewym skrzydle, jak opisuje dzieło ks. Krzysztof P. Kowalik, ukazana jest postać rycerza prezentującego czasy wojów Chrobrego i husarii Sobieskiego oraz postać św. Michała

⁹ Po wojnie Magda Schneider zmieniła imię na Mary. Szeroko o artystce zob. m.in. Kitowska-Eysiak (2006).

¹⁰ Wiesław Łabędzki wrócił po wojnie do Polski, pracował z Rudolfem Kozłowskim przy konserwacji Kaplicy Zygmuntońskiej. Kard. Adam Stefan Sapieha 22 XI 1949 poświęcił wykonaną przez Łabędzkiego tablicę pamiątkową na płn. elewacji kościoła św. Barbary w Krakowie ku czci Jakuba Wujka, wmurowaną z okazji 350. rocznicy wydania przekładu Biblii. Jest także autorem odsłoniętej przy ul. Grodzkiej w Krakowie w 1959 tablicy pamiątkowej z okazji 50. rocznicy śmierci Heleny Modrzejewskiej.

⁶ Frenkiel (1996: 135).

⁷ Frenkiel (1996: 73–74).

⁸ Słomska.

Archanioła – patrona żołnierzy. W prawym skrzydle ukazani są św. Krzysztof, patron wędrowców i pielgrzymów oraz żołnierz Polski niosący sztandar Ojczyzny i krzyż. Po obu stronach znajdują się herby polskich miast: Warszawy, Krakowa, Poznania, Lwowa, Wilna i Gdańska. Najbardziej wymowny jest napis umieszczony z lewej strony w języku łacińskim, a z prawej w polskim. Jego główna treść jest następująca: «Tobie, Królowo Korony Polskiej z wiarą niezłomną, że przywrócisz wolność i wielkość Twego narodu i państwa – skromne dzieło rąk własnych żołnierze polscy na Środkowym Wschodzie z czcią i miłością ofiarują. R. P. 1945».¹¹

Polscy artyści pracowali także na potrzeby frontowej poligrafii, jak np. Tadeusz Sawicki, autor opracowań graficznych pism polowych. Kilku rysowników-malarzy regularnie zamieszczało swoje prace w tygodniku „Orzeł Biały. Polska walcząca na świecie”. Byli to m.in.: Edward Matuszczak, przedwojenny mistrz filmowej kreskówki Włodzimierz Kowańko i doskonały ilustrator Marian Walentyłowicz. Wychodzące w Jerozolimie czasopismo „W drodze” poza Matuszczakiem ilustrowali: Feliks Topolski, Zygmunt Kowalewski, Tadeusz Kazimierz Sowicki – poeta, scenograf i malarz, Jan Marian Kościalkowski, malarz i wymieniony rysownik oraz Aleksander Żyw, który przysyłał do redakcji pisma rysunki m.in. z Normandii.

Na ziemi włoskiej

Kilkudziesięciosobowa grupa artystów plastyków 2 Korpusu pod koniec 1943 r. znalazła się na Półwyspie Apenińskim.¹² Artyści brali też czynny udział w bitwie o Monte Cassino w maju 1944 r. Obok Stanisława Westwalewicza, Stanisława Gliwy, Mikołaja Portusa i Tadeusza Wąsa, szkice i rysunki pod Monte Cassino wykonywali także: Zygmunt Turkiewicz, Jan Marian Kościalkowski, Aleksander Werner i Henryk Siedlanowski. Bezcelne są, zachowane do dzisiaj, prace Zygmunta Turkiewicza, których wybór został wykorzystany w pierwszym wydaniu książki Melchiora Wańkowicza *Bitwa o Monte Cassino*.¹³ W wojskowym czasopiśmie „Łazik” swoje karykatury zamieszczali wspomniany już wcześniej Włodzimierz Kowańko i wybitnie uzdolniony papieroplastyk Władysław

Szomański. Rzymski tygodnik „Il Travaso” ilustrował Eugeniusz Markowski związany wówczas z grupą Libera Associazione Arti Figurative i z Art Club w Rzymie.

Ważną rolę na ziemi włoskiej odgrywała Pracownia Wydziału Kultury i Prasy 2 Korpusu. Kierownictwo pracowni leżało w gestii Stanisława Westwalewicza, który w tym czasie wraz z Jaremą brał udział w pracach założycielskich międzynarodowego stowarzyszenia artystów Circolo Artistico Internazionale w Rzymie, a wspomagali go m.in. Zygmunt i Leopold Haarowie, rysownik i witrażysta Ludwik Wiechecki i Stanisław Lipiński.

Szczególnie należy docenić prace rzeźbiarskie Michała Paszyna (przedwojennego ucznia Tadeusza Breyera) wkomponowane w założenie cmentarza wojskowego żołnierzy poległych pod Monte Cassino, zrealizowanego według projektu Wacława Jerzego Hryniewicza, Jerzego Waleriana Skolimowskiego i Tadeusza Muszyńskiego. Paszyn wykonał znicz cmentarny, wawrzyn i brązowe orły umieszczone przy górnym ołtarzu oraz płaskorzeźbę Orła Białego. Warto dodać, że autorem dwóch orłów husarskich, posadowionych na cokółkach przy bramie wejściowej cmentarza nie jest Polak, lecz rzeźbiarz włoski, profesor Akademii Sztuk Pięknych w Rzymie Duilio Cambellotti.

W 1944 r. Józef Jarema – który w kilka miesięcy później, w 1945 r., został prezesem Art Clubu w Wiecznym Mieście – zorganizował wielką manifestację dorobku plastycznego polskich żołnierzy-artystów pt. *Wystawa polskich malarzy żołnierzy*, do której wydano katalog w języku polskim i angielskim, zawierający wstęp pióra Gino Severiniego.¹⁴ Swoje prace rysunkowe, malarskie i rzeźby wystawili wówczas: Józef Czapski, Zygmunt Turkiewicz, Edward Matuszczak, Stanisław Westwalewicz, Janina Wolf-Bogucka, Jan Marian Kościalkowski, Tadeusz Wąs, Leopold Haar, Stanisław Gliwa, Roman Burdyłło, Henryk Siedlanowski i Adolf Glett. Severini dokonał próby odniesień osiągnięć twórczych polskich artystów, przede wszystkim do malarstwa francuskiego, a zwłaszcza do dzieł Bonnard i Seurata. Do artystów, będących żołnierzami 2 Korpusu, wraz z zacieśnianiem się pierścienia wokół bliskiej kłęski III Rzeszy, dołączali systematycznie wyzwalani z obozów jenieckich młodzi polscy żołnierze (w tym AK-owcy) i cywile, którzy znaleźli się w czasie wojny na terenie Niemiec.

¹¹ Kowalik.

¹² Sienkiewicz (2012: 78–86).

¹³ Wańkowicz (1947).

¹⁴ Severini (1944).

Il. 2. Profesor Marian Bohusz-Szyszko, Rzym, 1945, archiwum autora

Rzym 1945–1946

Grupa zebranych przez gen. Władysława Andersa i odkomenderowanych do Ośrodka Akademickiego w Cecchignoli pod Rymem plastyków liczyła czterdzieści siedem osób.¹⁵ Opiekę nad przyszłymi studentami rzymskiej akademii objął artysta malarz Marian Bohusz-Szyszko, który po opuszczeniu obozu jenieckiego na terenie Niemiec w 1945 r. dołączył do szeregów 2 Korpusu (il. 2). Grupę studentek ochotniczek pod swoją kuratelę otrzymała dr Karolina Lanckorońska.¹⁶ Oboje zadbali o jak najszybsze zorganizowanie możliwości ulokowa-

nia żołnierzy-artystów we włoskich ośrodkach akademickich. Organizując życie w ośrodku, sztab Korpusu powołał komisję do weryfikacji wykształcenia kandydatów chcących studiować w rzymskiej Akademii Sztuk Pięknych (il. 3). Obowiązywał egzamin wstępny z rysunku. Polacy zdawali go u prof. Luigiiego Bartoliniego. Zajęcia ze scenografii prowadził prof. Giuseppe Giurgola i jego syn Aldo. Polacy uczęszczali również do pracowni malarskich prowadzonych przez takich mistrzów, jak: Amerigo Bartoli, Ferruccio Ferazzi, Piccolo, Carlo Sieviero i Mario Rivosecchi.¹⁷

Pomimo niewielkiej na początku pobytu w Rzymie znajomości języka włoskiego, polscy studenci szybko nawiązali kontakty z rzymskim środowiskiem artystycznym. Znaczna jego część należała do Circolo Internazionale degli Artisti, ulokowanego przy via Margutta położonej między Piazza di Spagna a Piazza del Popolo. Dzięki temu mogli uczestniczyć w prowadzonych przez związek kursach rysunku (zwłaszcza aktu) oraz wynajmować sale na wystawy. Zaś Marian Bohusz-Szyszko, poza wykładami z historii sztuki, organizował wycieczki i objazdy naukowe po Włoszech, m.in. do Asyżu, Orvieto, Padwy, Sienny, Florencji i Wenecji (il. 4). Okres „rzymski”, zapowiadający wiele szans na prawdziwą edukację artystyczną oraz rozpoczęcie kariery na gruncie sztuk plastycznych, trwał zaledwie rok. Ostatnim, jak się okazało, akcentem obecności polskich artystów w Rzymie przed wyjazdem z Italii była zorganizowana w czerwcu 1946 r. w salonie Circolo Internazionale na via Margutta wystawa prac polskich twórców. Tekst do jej katalogu napisał włoski krytyk sztuki Virgilio Guzzi, wymieniając przyjaciół Józefa Jaremy, m.in. Mariana Bohusza-Szyszkę, Zygmunta Turkiewicza, Mariana Kościalkowskiego i Stanisława Westfalewicza.

¹⁵ Stocki (Sosnowski) Jerzy, Braun Hilary; Badura Karol, Kościalkowski Marian, Łukaczyński Stefan, Olszański Jerzy, Paprotny Ignacy, Portus Mikołaj, Wiliński Władysław, Wojnarski Tadeusz, Dobrowolski Antoni, Kraszewski Władysław, Panaś Marian, pchor. Kukso Nikander, Walik Tadeusz, Werner Aleksander, Łabędzki Wiesław, Macuk Piotr, Halski Kazimierz, Kołosowski Napoleon, Stachiewicz Kazimierz, Kobiński Adam, Kowieski Kazimierz; Brunsztein Stanisław, Dewoniuk(?) Stanisław, Marschalko Arpad, Nowicki-Osęki Wojciech, Wronka Emil, Kubiak Józef, Beutlich Tadeusz, Dominicki Stanisław, Demel Ryszard, Dźwig Kazimierz, Konarski Józef, Eichler Janusz, Mikalski Antoni, Piesowocki Leon, Politowicz Czesław, Twarowski Waclaw, Śmieciuszewski Leon, Starzyński Stefan, Mazur Alojzy, Paszkowski Benon, Markiewicz Władysław, Paar Henryk, Sokołowski Mirosław, Kaufman Piotr oraz Duch-Chylak Irena. W Bolonii studiował Tadeusz Znicz-Muszyński.

¹⁶ Lanckorońska (2009: 411–429).

Sudbury i Kingwood Common 1947–1948

Z 2 na 3 listopada 1946 r. okręt z polskimi żołnierzami 2 Korpusu, który wypłynął z Neapolu pod koniec października, dobił do portu w Glasgow.¹⁸ Dla zdecydowanej większości Polaków była to podróż do miejsca przeznaczenia. Studenci z włoskich ośrodków akademickich zostali przewiezieni na krótko do St John's Camp koło High Wycombe, a następnie ulokowani w blaszanych barakach zwa-

¹⁷ Demel (1996: 10–129).

¹⁸ Sienkiewicz (2012: 86–97).

Il. 3. Academia di Belle Arti, Rzym, 1945, archiwum autora

nych „beczkami śmiechu” na Waldingfield Camp koło Sudbury w hrabstwie Suffolk na terenie byłego lotniska amerykańskiego, skąd 1 listopada 1947 roku trafili do obozu w Kingwood Common (il. 5). Rozpoczęła się obozowa egzystencja, znacznie trudniejsza od swobodnego życia studenckiego we Włoszech.¹⁹ Ponownie, jak we Włoszech, przy wsparciu dr Karoliny Lanckorońskiej oraz prof. Wojciecha Jastrzębowskiego, malarzy: Stanisława Drozda i Kazimierza Pacewicza oraz grafika Romualda Nowickiego, Marian Bohusz-Szyszko wzorem rzymskim kontynuował regularne wykłady z malarstwa. Nauka w warunkach obozowych trwała dwa lata, do roku 1948.

W październiku 1948 r. grupa „rzymskich” studentów Mariana Bohusza-Szyszki decyzją rządu emigracyjnego została przeniesiona do Londynu i zakwaterowana w hotelu Cavendish-Inval na 77 Lancaster Gate niedaleko Bayswater. Po pokonaniu wielu trudności natury organizacyjnej i finansowej, prawie wszyscy otrzymali miejsca w londyńskich szkołach wyższych. Studia na brytyjskich uczelniach oraz poszukiwania własnego miejsca na rynku pracy nie spowodowały całkowitego rozluźnienia związku polskich studentów z ich pierwszym mistrzem Marianem Bohuszem-Szyszką. Wielu z nich korzystało z zajęć prowadzonych w Studium Malarstwa przy Konfraterni Artystów, a następnie w Studium Malarstwa i Grafiki Użytkowej. Do Studium zgłaszali się również artyści, którzy powracali do Anglii z jenieckich obozów w Niemczech i nie mieli wcześniej styczności z 2 Korpusem.

Formą konsolidacji polskiego środowiska artystów plastyków było powołanie 10 października 1948 roku Związku Młodych Artystów Plastyków

Il. 4. Polscy artyści-żołnierze na objeździe naukowym w Wenecji, 1946, archiwum autora

Il. 5. Malarz Tadeusz Znicz-Muszyński, Kingwood Common, 1948, fotografia z archiwum autora

w Wielkiej Brytanii (Young Artists Association, YAA). W ten sposób do niedawna artyści-żołnierze, po opuszczeniu obozów przejściowych na terenie Anglii, stając się cywilami, wyszli spod opieki, którą otaczał ich generał Władysław Anders, wyprowadzając od 1942 roku z piekła nieludzkiej ziemi. W 1949 roku zaś polscy artyści poczuli się na

¹⁹ Sienkiewicz (2009: 803–818).

tylę silni w londyńskiej rzeczywistości artystycznej, że byli w stanie powołać pierwszą grupę artystyczną o nazwie Grupa 49, której losy i dorobek artystyczny miał poważne znaczenie nie tylko w tak zwanym polskim Londynie.

Bibliografia

- Archiwum 2007 = „Archiwum Józefa Czapskiego 2223–2243 «Placówka». Dokumenty i materiały Samodzielnego Wydziału Kultury i Prasy 2 Korpusu Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie” [w:] *Archiwum Józefa i Marii Czapskich z Maisons-Laffitte*, J. S. Nowak (red.), Muzeum Narodowe, Kraków 2007.
- Demel 1993 = Demel, Ryszard: „O polskich żołnierzach artystach i studentach sztuk pięknych w Italii i Anglii” [w:] *Między Polską a światem. Od średniowiecza po lata II wojny światowej*, M. Morka, P. Paszkiewicz (red.), Warszawa 1993: 95–97.
- Demel 1996 = Demel, Ryszard: „Akademia Sztuk Pięknych” [w:] *Polscy studenci-żołnierze we Włoszech 1945–1947*, R. Lewicki (oprac.), Caldra House, Hove 1996: 10–129.
- Frenkiel 1996 = Frenkiel, Stanisław: *Pod cedrami Libanu. Wspomnienia polskich studentów z Bejrutu 1942–1952*, B. Redzisz (red.), Londyn 1996.
- Jaworska 1985 = Jaworska, Janina: *Polska sztuka walcząca 1939–1945*, Wydawnictwo Artystyczne i Filmowe, Warszawa 1985.
- Kitowska-Łysiak 2006 = Kitowska-Łysiak, Małgorzata: *Mary Schneider*, 2006, http://www.culture.pl/pl/culture/artykuly/os_schneider_mary, data dostępu: 25.10.2012.
- Kowalik = Kowalik, K. P.: *Tyberiadzkie ślady przeszłości*, <http://www.opiekun.kalisz.pl/index.php?dzial=artykuly&cid=221>, data dostępu: 20.10.2012.
- Lanckorońska 2009 = Lanckorońska, Karolina: „O powstaniu i organizacji studiów wyższych dla żołnierzy 2. Korpusu” [w:] *Świadectwa – Testimonia*, t. V. *Czas wojny i czas pokoju w „polskim Rzymie”*, E. Prządka (red.), Fundacja J. S. Umiastowskiej, Rzym 2009: 411–420.
- On 1943 = On: „Plastyka. Wystawa fotografii, rysunków i plakatów”, *Parada*, lipiec (1943).
- Severini 1944 = Severini, Gino: „Polscy artyści malarze” [w:] *Wystawa polskich malarzy żołnierzy*, katalog wystawy, Rzym 1944.
- Sienkiewicz 2003 = Sienkiewicz, Jan Wiktor: *Polskie galerie sztuki w Londynie w drugiej połowie XX wieku*, Wydawnictwo UMCS, Lublin-Londyn 2003.
- Sienkiewicz 2009 = Sienkiewicz, Jan Wiktor: „Polscy artyści na Wyspach Brytyjskich. Polska sztuka religijna po II wojnie światowej. Zarys problematyki” [w:] *Gaudium in litteris*, S. Janeczka, W. Bajor, M. M. Maciołka (red.), Wydawnictwo Naukowe KUL, Lublin 2009: 803–818.
- Sienkiewicz 2010 = Sienkiewicz, Jan Wiktor: *Ryszard Demel. W drodze do tajemnicy światła*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2010.
- Sienkiewicz 2011 = Sienkiewicz, Jan Wiktor: „Czas walki, czas tworzenia. Edukacja żołnierzy-artystów 2 Korpusu Generała Władysława Andersa” [w:] *Słowa, obrazy, dźwięki w wychowaniu*, Sz. Kawalla, E. Lewandowska-Tarasiuk, J. W. Sienkiewicz (red.), Wydawnictwo Trio, Warszawa 2011: 208–245.
- Sienkiewicz 2012 = Sienkiewicz, Jan Wiktor: *Sztuka w poczekalni. Studia z dziejów plastyki polskiej na emigracji 1939–1989*, Wydawnictwo naukowe UMK, Toruń 2012.
- Słomska = Słomska E. A.: *Achiwum Bolesława Baake*, <http://www.twojewiadomosci.com.pl/content/polski-cmentarz-w-bejrucie>, data dostępu: 20.10.2012.
- Wańkiewicz 1947 = Wańkiewicz, Melchior: *Bitwa o Monte Cassino*, t. 1: *Rzym–Mediolan 1945–1947*, t. 3, Rzym 1947.

Jan Wiktor Sienkiewicz

Marching out of Inhumane Land. Polish Artists around General Anders

The article focuses on the middle-of-the-war artistic creative activity of Polish soldier-artists saved by General Anders from Soviet imprisonment, who formed the Polish Armed Forces in the East, and then marched with the Second Corps through Iran, Iraq, Syria, Lebanon and Egypt towards Italy in the years 1942–1946, to finally arrive in Great Britain. The research on the work of both artists and also soldier-students of the Second Corps, who studied art first at the Academy of Fine Arts in Beirut, next at the Academy of Fine Arts in Rome and finally in the years 1947–1949 in artistic schools in London, is a significant contribution to the studies on Polish artistic culture in the second half of the 20th century. The educational and exhibition activities of those artists, working regardless of the war context, serve as a testimony to their impressive determination to keep abreast of the main tendencies in the contemporary European art.